

ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ
ՄԻՋԻՆԱՍՈՐԵՍԱՆՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Ռուսլան Ա. Ցականյան

ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ, Երևան, ՀՀ

Ամփոփում

Նախաբան. Միջինասորեստանյան (Ք.ա. մոտ XV դարի վերջին քառորդ – X դարի 2-րդ կես) գյուղատնտեսական համակարգի և գյուղի կազմակերպվածության ըմբռնումը նպաստում է գյուղական և քաղաքային համայնքների միջև փոխհարաբերությունների, վերահսկողության մեխանիզմների և վաղ պետական համակարգերի սոցիալ-տնտեսական հիմքերի վերաբերյալ ավելի խորը և համակարգային պատկերացմանը: Մեթոդներ և նյութեր. Հնագիտական նյութի, վարչական տեքստերի և համեմատական ուսումնասիրությունների վերլուծության միջոցով այս հետազոտությունը ուսումնասիրում է փոխկապակցված հասարակական, քաղաքական և տնտեսական համակարգերը, որոնք բնութագրում էին Միջին Ասորեստանի հասարակությանը: Աշխատանքում կիրառվել է հետազոտման պատմահամեմատական մեթոդը: Աղբյուրների ուսումնասիրության ժամանակ կիրառվել է այդ մեթոդի համադրման և հակադրման սկզբունքը: Վերլուծություն. Վերհանված և բնութագրված են գյուղական և գյուղատնտեսական համակարգի ձևավորման և զարգացման եղանակները: Գյուղական համայնքների ինտեգրումը տերության վարչական կառուցվածքներին, որոշակի ոլորտներում տեղական ինքնավարությունը պահպանելով հանդերձ, ցույց է տալիս կառավարման պրագմատիկ մոտեցումը: Արդյունքներ. Միջինասորեստանյան ժամանակաշրջանում Աշշուրը ականատես եղավ վարչաքաղաքական նորամուծություններով, ավանդական նորմերի իրավական բնութագրմամբ հասարակական-տնտեսական վերափոխված ինստիտուտների առաջացմանը: Հենց այս փոփոխություններն էին, որ հետագա դարերի ընթացքում պետք է դառնային ասորեստանյան քաղաքակրթության կարևորագույն բնութագրիչը, ինչպես նաև՝ նրա հանրության առանձնահատուկ հիմքը:

Բանալի բառեր՝ գյուղ, գյուղատնտեսական բնակավայր, տնտեսություն, Ասորեստան, նահանգ, նահանգային համակարգ, քաղաքական վերահսկողություն:

Ինչպես հղել՝ Ցականյան Ռ. *Գյուղը և գյուղատնտեսական բնակավայրերի համակարգը Միջինասորեստանյան ժամանակաշրջանումը* // ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ»: Գյումրի, 2025: Հ. 2 (28): 17 - 29 էջեր:

DOI: 10.52971/18294316-2025.28.2-17

THE AGRICULTURAL SETTLEMENT SYSTEM IN THE MIDDLE ASSYRIAN PERIOD

Ruslan A. Tsakanyan

The Institute of Oriental Studies of NAS, Yerevan, RA

Abstract

Introduction: Understanding the Middle Assyrian (approximately the last quarter of the XV century BC - the first half of the X century BC) agricultural system and village organization contributes to a deeper and more systematic understanding of the relationships between rural and urban communities, control mechanisms, and the socio-economic foundations of early state systems. **Methods and materials:** Through the analysis of archaeological material, administrative texts, and comparative studies, this research examines the interconnected social, political, and economic systems that characterized Middle Assyrian society. The historical-comparative research method was used in the work. The principle of comparison and contrast of this method was applied when studying the sources. **Analysis:** The methods of formation and development of the rural and agricultural system are revealed and characterized. The integration of rural communities into the administrative structures of the state, while maintaining local autonomy in certain areas, demonstrates a pragmatic approach to management. **Results:** During the Middle Assyrian period, Assyria witnessed administrative and political innovations, the legal characterization of traditional norms, and the emergence of transformed socio-economic institutions. It was these changes that were to become the most important characteristic of Assyrian civilization in later centuries, as well as the distinctive basis of its society.

Key words: *village, agricultural settlement, economy, assyria, province, provincial system, political control.*

Citation: Tsakanyan R. *The Village and the Agricultural Settlement System in the Middle Assyrian Period* // "Scientific Works" of SCAS NAS of RA. Gyumri. 2025. V. 2(28). 17-29 pp., DOI:10.52971/18294316-2025.28.2-17

ՆԱԽԱԲԱՆ. Միջինասորեստանյան (Ք.ա. մոտ XV դարի վերջին քառորդ–X դարի 2-րդ կես) գյուղատնտեսական համակարգի և գյուղի կազմակերպվածության ըմբռնումը նպաստում է գյուղական և քաղաքային համայնքների միջև փոխհարաբերությունների, վե-

րահսկողության մեխանիզմների և վաղ պետական համակարգերի սոցիալ-տնտեսական հիմքերի վերաբերյալ ավելի խորը և համակարգային պատկերացումների հստակեցմանը:

Գյուղատնտեսական բնակավայրերը Ասորեստանի շուրջ երկու հազարամյա պատմության ընթացքում՝ կազմել են պետության սոցիալ-տնտեսական ենթակառուցվածքների էական բաղադրիչները: Ակնհայտ է, որ Միջինասորեստանյան ժամանակաշրջանում գյուղատնտեսական բնակավայրերը գործել են տնտեսական փոխկախվածության, վարչական վերահսկողության և քաղաքային կենտրոնների հետ մշակութային փոխըմբռնման բարդ ցանցի շրջանակներում՝ պահպանելով գյուղատնտեսական արտադրությանը և ռեսուրսների կառավարմանը հարմարեցված առանձնահատուկ սոցիալական կառուցվածքները:

1. Գյուղատնտեսական համայնքների հասարակական կազմակերպումը, տնային տնտեսության կառուցվածքը

Միջինասորեստանյան գյուղական բնակավայրերի հնագիտական բացահայտումը լուրջ մարտահրավերներ է ներկայացնում: Գյուղական բնակավայրերի հնագիտական հետքերը նվազագույն են: Ավելին, շարունակական բնակեցումը շատ վայրերում թաքցրել է դրանց ավելի վաղ մնացորդները [39]: Այնուամենայնիվ, բուն Աշշուրի տարածքում և նահանգներում վերջերս կատարված հետազոտությունները բացահայտել են բազմաթիվ փոքր բնակատեղիներ (5 հա պակաս մակերեսով)՝ միջինասորեստանյան խեցեղենով, ինչը ենթադրում է գյուղական բնակավայրերի խիտ ցանցի մասին [19; 22]: Միջինասորեստանյան գյուղական համայնքների հիմնական հնագիտական ցուցանիշներն են՝

- ա) առանձնահատուկ կողավոր խեցեղենը և ստանդարտացված կերամիկական հավաքածուները, որոնք ցույց են տալիս ինտեգրումը ավելի լայն բաշխման ցանցերում [22],
- բ) փոքրածավալ գյուղատնտեսական վերամշակման կառույցներ, ներառյալ հացահատիկի մանրացման կայաններ և պահեստավորման կառույցներ [40, p. 33ff.],
- գ) մասնագիտացված արհեստագործական արտադրության կառույցներ, որոնք հաճախ լրացնում են գյուղատնտեսական գործունեությունը [29, p. 398ff.]:

Գյուղական բնակավայրերի պեղված օրինակներից է Թել ալ-Ռիմախի ստորին քաղաքը, որտեղ կենցաղային կառույցները գյուղատնտեսական վերամշակման կառույցներով ցույց են տալիս գյուղատնտեսական համայնքներին բնորոշ բնակելի և արտադրական տարածքների ինտեգրումը [21, p. 122ff.]:

Գյուղատնտեսական համայնքները ծառայում էին որպես կենտրոնական պետության և Ասորեստանի վերահսկողության տակ գտնվող բազմազան բնակչության միջև հիմնական կապող օղակ՝ նպաստելով նվաճված տարածքների ինտեգրմանը և ապահովելով ռազմարշավների ժամանակ հիմնական մոբիլիզացման ենթակա սոցիալական զանգվածի առկայությունը և այլն: Միջինասորեստանյան գյուղատնտեսական բնակավայրերում հիմնական սոցիալական միավորը տնային տնտեսությունն էր bitu [CAD¹, B, 282ff.; 23, p. 233], որը սովորաբար բաղկացած էր գյուղատնտեսական արտադրությամբ զբաղվող միջուկային կամ փոքր ընդլայնված ընտանիքից [14, p. 305ff.]: Թել

¹ **CAD** - *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*, Eds.: R. D. Biggs, J. A. Brinkman, M. Civil, W. Farber, E. Reiner, M. T. Roth, M. W. Stolper, Chicago, (A to Z, 1956-2010).

Շեյխ-Համադի (Դուր-Կատլիմու) նման նահանգային կենտրոնների վարչական տեքստերը տնային տնտեսությունները գրանցում են որպես հարկերի գնահատման և աշխատանքային պարտավորության միավորներ, ինչը ցույց է տալիս դրանց հիմնարար տնտեսական և վարչական կարևորությունը [5, p. 47ff.]:

Հին մերձավորարևելյան տնային տնտեսություններում, գերակշռում էին հայրական ազգակցական կառուցվածքները, որտեղ սեփականությունը և գյուղատնտեսական հողերը սովորաբար անցնում էին հորից որդիներին [15, p. 65ff.]: Սակայն, միննույն ժամանակ, Թել Խուերայի տեքստերը ցույց են տալիս, որ կանայք նույնպես կարող էին ունենալ սեփականություն և մասնակցել տնտեսական գործարքների, մասնավորապես՝ տղամարդկանց տնային տնտեսության ղեկավարի բացակայության դեպքում [13, p. 130ff.]: Գյուղատնտեսական բազմաթիվ տնային տնտեսություններ հաճախ պահպանում էին ազգակցական կապեր՝ ձևավորելով ընդլայնված ընտանեկան ցանցեր, որոնք նպաստում էին գյուղատնտեսական աշխատանքների համագործակցությանը, ռեսուրսների համատեղ օգտագործմանը և ապահովում սոցիալական անվտանգություն [28, p. 83ff.]:

Չնայած փաստերի անբավարարությանը՝ կարելի է ենթադրել, որ այս ազգակցական ցանցերը, հավանաբար, հիմք էին հանդիսացել տեղական ղեկավարության և համայնքային որոշումների կայացման գործընթացների համար:

2. Գյուղատնտեսական բնակավայրերի սահմանումն ու կառուցվածքը

Վարչաքաղաքական առումով, գյուղերը լիովին ինտեգրված էին հիերարխիկ վարչական կառուցվածքների մեջ, որոնք ապահովում էին արքայական անմիջական վերահսկողությունը գյուղական բնակչության նկատմամբ՝ պահպանելով որոշակի աստիճանի տեղական ինքնավարություն: Տնտեսական առումով, գյուղական համայնքները զարգացրել են մասնագիտացված տնտեսական գործառույթներ, որոնք նպաստել են պետության բարգավաճմանը և աջակցել քաղաքային կենտրոններին:

Նվաճված տարածքների բնակչության զանգվածային տեղահանության և վերաբնակեցման աստրեստանյան պրակտիկան շարունակական մարտահրավերներ էր ստեղծում գյուղատնտեսական բնակավայրերի կազմակերպման համար: Միջինասորեստանյան վարչական տեքստերը մանրամասն նկարագրում են տեղահանված բնակչությանը առկա համայնքներին ինտեգրելու և նոր բնակավայրեր հիմնելու բարդ ընթացակարգերը:

Միջինասորեստանյան գյուղերը հիմնականում կենտրոնացած էին գյուղատնտեսական արտադրության վրա, որտեղ հացահատիկի (մասնավորապես՝ գարու և ցորենի) մշակումը կազմում էր ինչպես ապրուստի, այնպես էլ ավելցուկային արտադրության հիմնական աղբյուրը [39, p. 490ff.]: Թել Շեյխ Խամադի վարչական տեքստերը գրանցում են շրջակա գյուղերից դեպի նահանգային կենտրոններ հացահատիկի զգալի մատակարարումներ, ինչը ցույց է տալիս գյուղական համայնքների կարևոր դերը քաղաքային բնակչությանը և պետական հաստատություններին աջակցելու գործում [5, p. 105ff.]:

Աշշուրի սրտում և հիմնական ջրային ուղիների երկայնքով գերակշռում էր ոռոգովի գյուղատնտեսությունը, մինչդեռ արևմտյան նահանգների գյուղական համայնքներին բնորոշ էր անջրդի գյուղատնտեսությունը: Միջինասորեստանյան պետությունը

զգալի ներդրումներ էր կատարում ոռոգման ենթակառուցվածքների մեջ, որոնք գյուղերը ինտեգրում էին ավելի լայն հիդրոլոգիական համակարգերի մեջ [3, p. 210ff.]:

Միջինասորեստանյան գյուղերը (*ālū*) սովորաբար կազմակերպվում էին գյուղատնտեսական գործունեության և պաշտպանական նկատառումներով: Հնագիտական տվյալները ցույց են տալիս, որ գյուղերի չափերը տատանվում էին 50-100 բնակչություն ունեցող փոքր գյուղակներից մինչև 500-1000 բնակչություն ունեցող ավելի մեծ բնակավայրեր [36]:

Միջին ասորական տեքստերում «*ālū*» տերմինը կարող է վերաբերել ինչպես առանձին գյուղերին, այնպես էլ ավելի մեծ բնակավայրերին: Գյուղերը հաճախ ամրացված էին պատերով (*dūru*) և դարպասներով (*bābu*) [12, p. 23ff.]:

Միջինասորեստանյան վարչական տեքստերում [10, №№ 07, 107, 188, 193, 263, 280, 319] ոչ քաղաքային բնակավայրերը նկարագրելու համար օգտագործվում են մի քանի տերմիններ, որոնք արտացոլում են բնակավայրերի հիերարխիայի նրբերանգային ըմբռնումը՝

1) *ālu*, *ālānu* [CAD, A/1, 386f.] – եզրի կիրառման վերաբերյալ առկա է հսկայածավալ մասնագիտական գրականություն: Եզրը կիրառվում է որպես՝

ա) *քաղաք*,

բ) *քաղաքը որպես հասարակական կազմակերպություն*,

գ) *գյուղ, կալվածք*,

դ) *ամրոց, ռազմական հենակետ*:

Որպես բնակավայրի գաղափարագիր այն ներկայացվում է որպես URU՝ *քաղաք* և IRI (URU.ŠE) [23, p. 233]՝ *բնակավայր, գյուղ* իմաստներով: Իսկ բնակավայրի կամ գյուղի բնակիչ՝ գյուղացի նշելու համար օգտագործվում էր *ālāyūti* բառը [10, № 07:22]: Ավանդական գյուղերը (*ālānu*) նախկինում գոյություն ունեցող բնակավայրեր էին, որոնք ներառվել էին ասորեստանյան վարչական համակարգի մեջ: Խաբուրի հովտում կատարված հնագիտական պեղումների արդյունքները թույլ են տալիս ենթադրել, որ շատ ավանդական գյուղեր պահպանել են իրենց հիմնական հիերարխիկ աստիճանակարգն ու կազմակերպվածությունը՝ միաժամանակ հարմարվելով նոր վարչական պահանջներին [16, pp. 203-225]: *ālānu* տերմինը հաճախ է հանդիպում վարչական տեքստերում՝ սովորաբար նշանակելով ժառանգական բնակչություն ունեցող հաստատված գյուղատնտեսական համայնքներ:

Աշշուրցիները իրենց տարածքային ընդլայնման և բնակչության վերաբնակեցման քաղաքականության շրջանակներում հարկադրված էին նոր բնակավայրեր հիմնել՝ *ālānu ešūtu* [15, pp. 28, 200]: Այս բնակավայրերը, որոնք հաճախ անվանվում են *ālānu ešūtu* («*նոր գյուղեր*»), սովորաբար հիմնադրվել են ռազմավարական վայրերի մոտ կամ նվաճված տարածքներում: Մոտով քաղաքի շրջակայքում կատարված հնագիտական պեղումների արդյունքները բացահայտում են պլանավորված բնակավայրեր՝ ստանդարտացված հատակագծերով [4, pp. 156-178]:

2) *kapru* (*գյուղ*) [CAD, K, p. 189f.]: Այս բառի իմաստային շրջանակը տարածվում է գյուղատնտեսական տարածքում գտնվող «*գյուղից*», գարի աճեցնելու «*ֆերմայից*» և

ավել կամ պակաս մշտական հովվական բնակավայրից մինչև քաղաքների շուրջ տարածվող արվարձանային շրջանները: *Kapru*-ն ըստ երևույթին եղել է քաղաքային կենտրոններին ենթակա գյուղատնտեսական բնակավայրերի ամենատարածված անվանումը: Ասորեստանյան գյուղերը, դատելով Նոր ասորեստանյան ժամանակաշրջանի վարչա-տնտեսական նյութերից՝ ունեցել են մասնագիտությունների հետ առնչվող անվանումներ: Որպես օրինակ, Նինվեի մոտ գտնվող գյուղերից հայտնի էին «*Հացթուխների գյուղ*», «*Ոսկերիչների գյուղ*», «*Կճուճների գյուղ*», և այլն [25, p. 268]: Կարելի է ենթադրել, որ նման պրակտիկա եղել է նաև Միջինասորեստանյան ժամանակաշրջանում: Վերջինիս առումով, Ջ. Փոսթգոյթը նշում է, որ որոշ արհեստներ ակնհայտորեն ավելի լավ են զարգանում քաղաքից դուրս, և կճուճագործությունը դրանցից մեկն է, կա՛մ այն պատճառով, որ այդպիսի արհեստանոցները պետք է կավի լավ հումքին մոտ լինեին, կա՛մ էլ՝ որ ծխացող վառարանները կարող էին անհարմարություն պատճառել քաղաքային բնակչությանը: Մինչդեռ, ոսկերիչներն ու հացթուխները, անշուշտ, սովորաբար աշխատել են քաղաքում: Այսպիսով, կա՛մ սրանք մեծ ընտանիքի կամ մասնագիտացված աշխատողների խմբի կողմից մասնավոր կերպով պահվող հողեր են, կա՛մ նրանք պետական խմբի անդամներ են, որոնք այս կամ այն պատճառով բնակություն են հաստատել գյուղական վայրերում [29, p. 345, n. 13; 25, p. 268]:

3) *dunnu* (*ամրացված կավածք* [7, p. 48], *դաստակերտ*) [CAD, D, 184ff.]: Գյուղատնտեսական կալվածքներ, որոնք հաճախ արքաների կողմից այս կամ այն պարտավորությունների դիմաց տրամադրվում էր աչքի ընկած աշտուրցի ընտանիքներին [38, p. 172ff.]: Հարկ է նշել նաև, որ մասնագետների շրջանում՝ *dunnu*-ի վերաբերյալ նույնպես չկա հստակ դիրքորոշում [տե՛ս 6, p. 111]: *Dunnu*-ն ընդհանուր առմամբ հասկացվում է՝ որպես խոշոր քաղաքներին մոտ փոքր ամրացված բնակավայրի տեսակ, և ըստ երևույթին կարող է հասկացվել՝

ա) անվան իմաստաբանական դաշտով՝ հիմնված *dnn* «*ուժեղ լինել*» [CAD D, p. 95f.; 6, p. 111] արմատի վրա, և

բ) նկարագրություններով, որոնք կապված են կամ համեմատվում են միտաննական ժամանակաշրջանի *dimtu* տերմինի հետ [տե՛ս 29, p. 346ff.; 25, p. 268; 31, p. 69ff.; հմմտ.՝ 38, p. 172; 7, pp. 48, 50ff.] այն փաստարկի հիման վրա, ըստ որի *dunnu*-ները նախատեսված էին երկրի ռեսուրսային բազան բարելավելու համար՝ կենտրոնական պլանավորման միջոցով, և կամ այն գործել է որպես առանձին ինստիտուտ [7, p. 48]՝ միջին-ասորեստանյան *dunnu*-ի՝ որպես ինստիտուտի, ակնարկի համար: Բացի այդ, հնարավոր է, որ նորանվաճ տարածքներում՝ *dunnu*-ները ծառայել են որպես պաշտպանական կառույցներ: *Dunnu*-ները հիմնականում վերաբնակեցվել են այլ տարածքների բնակչության տեղահանությունների արդյունքում: Միջինասորեստանյան *dunnu*-ի կամ ամրացված գյուղատնտեսական կալվածքի ինստիտուտը, ըստ երևույթին, անմիջականորեն կապված է արքաների կողմից իրականացված զանգվածային տեղահանությունների ու վերաբնակեցումների քաղաքականության հետ [7, p. 62; 9, p. 90]:

Միջինասորեստանյան Թել Մաբի Աբյադ, Թել Բիկա և այլ բնակավայրերն այդպիսի կալվածքներից էին: Ասորեստանի սրտից տեղահանվածներն ու ազատ մարդիկ

այստեղ միասին աշխատում էին դաշտերում և վարչական համալիրներում՝ պետության վեզիրի ղեկավարության ներքո [20, p. 242]: 1986-ից 2010 թվականներին Թել Սաբի Աբյադ *dunnu*-ն գրեթե ամբողջությամբ պեղվել է [8, p. 35]:

Dunnu-ները, ըստ երևույթին, հիմնականում գործել է որպես վարչական կենտրոն՝ վերահսկելով շրջակա գյուղատնտեսական դաշտերը: *Dunnu*-ի կողմից շահագործվող հողատարածքի ընդհանուր մակերեսը գնահատվում է մոտ 3600 հա, որը բաղկացած է եղել արոտավայրերից, ֆերմայի գյուղատնտեսական հողերից, այգիներից, չմշակված հողերից և այլն [38, p. 183; 17, p. 98f.]: Իր ծաղկման շրջանում Թել Սաբի Աբյադը տարեկան արտադրել է մոտ 300 տոննա գարի, որից 200 տոննան՝ ավելցուկ: Ըստ որոշ հաշվարկների, բնակավայրում աշխատել է մոտ 900 մարդ, որոնցից էին բուն Աշշուրից եկած ազատ մարդիկ և այլ տեղահանված բնակչություն [8, p. 36; 1, p. 39]: Թել Սաբի Աբյադի տեքստերում հիշատակվում են կավագործներ, շինարարներ, զարեջրագործներ, կաշեգործներ, հացթուխներ, վարսավիրներ, դերձակներ, դարբիններ, կրոնական ծառայողներ, գրիչներ, յուղահաններ, օծանելիք պատրաստողներ, երգիչներ, վաճառականներ, այգեպաններ և հովիվներ [38, p. 190]: Գյուղատնտեսությունից բացի, Թել Սաբի Աբյադն ուներ սահմանային վերահսկողության, հարկերի հավաքագրման, ռազմական աջակցության և տարածաշրջանով անցնող քարավանների վերահսկողության հետ կապված գործառնություններ [2, p. 64; 1, p. 39]: Վերոնշյալ ժամանակաշրջանում խեցեղենի տարածվածության, տեսակի ու նրա հաջորդականության վերաբերյալ տե՛ս՝ [22]:

4) Dimtu (աշտարակ կամ ամրացված բնակավայր՝ [CAD, D, p. 144ff.]): Ավելի փոքր բնակավայրեր, որոնք հաճախ ունեցել են պաշտպանական գործառնություններ [7, pp. 48, 50ff.]:

Վերոնշյալ բնակավայրերը կարող էին այլ գործառնություններ ևս ունենալ: Հնագիտական պեղումների արդյունքները վկայում են նույն անվանումը կրող բնակավայրերի չափերի, դասավորության և գործառնության զգալի տարբերությունների մասին [22; 17; 1]:

3. Գյուղատնտեսական բնակավայրերի կառավարում

Միջինասորեստանյան գյուղատնտեսական համայնքներն ունեին տեղական կառավարման կառույցներ: Գյուղատնտեսական համայնքապետերը համակարգում էին հարկերի հավաքագրումը, կազմակերպում համայնքային աշխատանքը և ներկայացնում գյուղի շահերը բարձրագույն իշխանությունների առջև, հանդես գալով միջնորդի դերում, և այլն: Գյուղապետերը, հավանաբար, ընտրվել են տեղական նշանավոր ընտանիքներից, բայց ծառայել են որպես պետական իշխանության ներկայացուցիչներ՝ մարմնավորելով տեղական համայնքային կառույցների ինտեգրումը ավելի լայն վարչական շրջանի մեջ: Եվ չնայած Աշշուրում վարչական կենտրոնացման աճին, գյուղական համայնքները պահպանել են համայնքային որոշումներ կայացնելու որոշակի լիազորություններ, մասնավորապես՝ ներքին հարցերի վերաբերյալ: Միջինասորեստանյան ժամանակաշրջանի գյուղական կազմակերպվածության ուսումնասիրությունը բացահայտում է բարդ համակարգ, որը հաջողությամբ ինտեգրել է գյուղական համայնքները գավառական և նահանգային շրջանների մեջ [37, pp. 1721-1780; 11, pp. 178-201]:

Գյուղատնտեսական բնակավայրերի կառավարման համակարգում, չնայած այն բանի, որ գյուղի վերակացու կամ գյուղապետը կոչվում էր *rāb ālāne* [15, p. 160ff.]՝ առաջ-

նային տեղ է գրավում *hazi'ānu*-ի (*քաղաքապետ կամ գյուղապետ*) պաշտոնը, որը համակարգում էր հարկերի հավաքագրումը, կազմակերպում համայնքային աշխատանքը և ներկայացնում գյուղի շահերը բարձրագույն իշխանություններին [15, pp. 149-158]:

rāb kapri (GAL URU.DIDI) (գյուղի վերակացու- [CAD, K, p. 190]), հանդիպում է Շուլմանու-աշարեդու I-ի (Ք.ա. մոտ 1272-1243թթ.) և Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի (Ք.ա. մոտ 1242-1206թթ.) գահակալության շրջանի վարչական տեքստերում, ինչը ենթադրում է գյուղական կառավարման պաշտոնականացում կայսրության ընդլայնմանը զուգընթաց [18]: Այս պաշտոնյաները, հավանաբար, ընտրվել են տեղական նշանավոր ընտանիքներից, բայց ծառայել են որպես պետական իշխանության ներկայացուցիչներ՝ մարմնավորելով տեղական համայնքային կառույցների ինտեգրումը ավելի լայն վարչական շրջանակի մեջ:

4. Արհեստավորական արտադրություն, մասնագիտացված տնտեսական և գյուղատնտեսական գործունեություն

Հնագիտական և տեքստային ապացույցները պարզում են, որ Միջին Ասորեստանի գյուղերը գյուղատնտեսական գործունեությունից զատ զբաղվում էին նաև մասնագիտացված արհեստագործական արտադրությամբ: Գյուղական արհեստագործական արտադրությունը սովորաբար կենտրոնացած էր հետևյալի վրա.

1. տեքստիլ արտադրության, մասնավորապես՝ բրդյա գործվածքների, որտեղ գյուղերը պատրաստի արտադրանքը մատակարարում էին քաղաքային կենտրոններ՝ որպես հարկային պարտավորությունների մաս [28],
2. կավագործության արտադրության, որտեղ տեղական վառարանները արտադրում էին համայնքային օգտագործման համար նախատեսված օգտակար իրեր՝ ավելի ստանդարտացված ձևերի հետ միասին, որոնք ինտեգրված էին ավելի լայն բաշխման ցանցերում [22],
3. մետաղագործության, մասնավորապես այն շրջաններում, որտեղ հանքային ռեսուրսների հասանելիություն կա, չնայած սովորաբար ավելի փոքր մասշտաբով, քան քաղաքային արհեստանոցները [32]:

Այս արհեստագործական արտադրությունը սովորաբար սեզոնային էր, իրականացվում էր գյուղատնտեսական ոչ սեզոնային ժամանակահատվածներում և լրացուցիչ եկամուտ էր ապահովում գյուղական տնային տնտեսությունների համար՝ միաժամանակ բավարարելով արհեստագործական ապրանքների տեղական պահանջարկը [15]:

Ինչ վերաբերում է մասնագիտացված գյուղատնտեսական արտադրությանը, ապա հացահատիկի մշակությունից զատ, այն ներառում էր նաև՝

- ա) խաղողագործություն, մասնավորապես նախալեռնային շրջաններում, որտեղ գինու արտադրությունը արժեքավոր առևտրային ապրանք էր [35, p. 193ff.],
- բ) մրգատու այգիներ (*kirû* – [CAD, K, p. 411]), որոնք արտադրում էին արմավենի, խնձոր և այլ մրգեր, որոնք հաճախ կից էին էլիտար կալվածքներին, բայց նաև պահպանվում էին գյուղական համայնքների կողմից [29, p. 348],
- գ) բանջարանոցներ, որոնք ինտենսիվորեն մշակվում էին բնակավայրերի մոտ, ապահովելով սննդային բազմազանություն [32]:

Հողային համակարգերը զգալիորեն տարբերվում էին, վկայում են պետական սեփականություն ունեցող հողերի (*ekallātu* – [CAD, E, p. 52ff.]), տաճարային կալվածքների, համայնքային գյուղական հողերի և մասնավոր կալվածքների մասին [15]: Գյուղական շատ բնակիչներ աշխատում էին որպես վարձակալներ՝ վճարելով իրենց բերքի մի մասը որպես վարձավճար, միաժամանակ պահպանելով տնային տնտեսության համար նախատեսված հողամասերը:

Մինչդեռ գյուղատնտեսությունը կազմում էր ասորեստանյան գյուղերի մեծ մասի տնտեսական հիմքը, շատ գյուղական համայնքներ զբաղվում էին խառը գյուղատնտեսական-անասնապահական տնտեսություններով: Թել Բիլլայի և Աշշուրի վարչական տեքստերը վկայում են գյուղերի կողմից պահպանվող ոչխարների և այծերի զգալի հոտերի մասին, որոնք կառավարվում էին սեփականատերերի, գյուղական համայնքների և մասնագիտացված անասնապահների միջև բարդ պայմանավորվածությունների միջոցով [27, p. 160ff.]: Թել Շեյի Խամադի տեքստերը հիշատակում են գյուղերին կից անասնապահական մասնագետների (*nāqidu/NA.GADA* – [CAD, N/1, p. 333ff.; 29, p. 304; 34, pp. XXXIII f., 6]), ինչը ենթադրում է գյուղատնտեսական և անասնապահական արտադրական համակարգերի ինտեգրում (29, pp. 254, 294ff.; 5, p. 130ff.): Այս ինտեգրումը գյուղերին ապահովում էր կենդանական արտադրանքով (բուրդ, կաթ, միս), միաժամանակ առաջարկելով լրացուցիչ ռեսուրսների շահագործման ռազմավարություններ:

Հնագիտական պեղումների արդյունքները տեսանելի են դարձնում վերոշարադրյալ տեղաշարժի օրինաչափությունները՝ գյուղական համայնքների կողմից տարբեր էկոլոգիական գոտիների սեզոնային շահագործմամբ: Այս հարմարվողականությունը շրջակա միջավայրի պայմաններին ստեղծեց տնտեսական դիմադրողականություն գյուղատնտեսական անորոշության պայմաններում [40, p. 40ff.]:

Միջին Ասորեստանյան պետությունը մշակել էր գյուղական համայնքներից գյուղատնտեսական ավելցուկը արդյունահանելու բարդ մեխանիզմներ: Դրանցից առաջնայինը *šibšu* [CAD, Š/2, p. 383f.] հարկն էր՝ համամասնական բերքահավաքի հարկ, որը սովորաբար կազմում էր գյուղատնտեսական արտադրանքի 10%-ը [29, pp. 277, 341; 23; 24]: Սովորական հարկումից բացի, գյուղական համայնքները պարբերաբար ենթարկվում էին պահանջների (*šedū* [CAD, Š/2, p. 258f.])՝ ռազմական զորահավաքի ժամանակ կամ պետական հատուկ նախագծերի համար: Այս արտակարգ պահանջները կարող էին զգալի ճնշում գործադրել գյուղական ռեսուրսների վրա, մասնավորապես, երբ դրանք համընկնում էին գյուղատնտեսական պակասորդի հետ: *ginā'u* [33; 29, p. 90ff.; 24; 26; 5, p. 159] նվիրաբերությունների համակարգը ներկայացնում է ռեսուրսների արդյունահանման մեկ այլ ուղի, որտեղ գյուղերը կանոնավոր նվիրատվություններ էին կատարում տաճարային հաստատություններին [29, p. 102]: Այս գոհաբերությունները պահպանում էին կրոնական պաշտամունքային գործունեությունը, միաժամանակ ինտեգրելով գյուղական արտադրողներին գաղափարախոսական համակարգերի մեջ, որոնք օրինակապես նախնային պետական իշխանությունը:

Միջին ասորական գյուղերը պետական աշխատանքային համակարգերին ինտեգրվել են *ilku* ծառայության պարտավորության միջոցով, որը պահանջում էր, որ

գյուղական բնակիչները աշխատուժորեն ներգրավվեն հասարակական աշխատանքներին, պետական հողերի վրա գյուղատնտեսական գործունեության և զինվորական ծառայության մեջ [29, pp. 159, 260]: Tupšikku - հարկադիր աշխատանքը հատկապես վերաբերում է շինարարական և սպասարկման աշխատանքներին, մասնավորապես ոռոգման համակարգերի վրա, որոնք օգուտ էին բերում և՛ պետությանը, և՛ գյուղական համայնքներին [29, p. 375, n. 137]: Այս աշխատանքային պարտավորությունները սովորաբար սեզոնային էին, համապատասխանում էին գյուղատնտեսական դադարներին, այդպիսով նվազագույնի հասցնելով հիմնական արտադրական գործունեության խափանումները:

Ազատ հողատերերը՝ bēl bīti, տիրապետում էին գյուղատնտեսական հողերի և հաճախ վարձում էին կախյալ բանվորների: Նրանք պատասխանատու էին զինվորական ծառայության և պետության նկատմամբ հարկային պարտավորությունների համար [26]: Կախյալ մշակները (errešū – [CAD, E, p. 304f.]) կամ ֆերմերները մշակում էին ուրիշների պատկանող հողեր՝ սովորաբար վճարելով վարձավճար բնեղենով կամ աշխատանքային ծառայությամբ: Գյուղատնտեսական համայնքներում աշխատում էին նաև վարձու բանվորներ՝ agru [CAD, A/1, p. 151f.]: Սեզոնային աշխատողներ, որոնք աշխատանք էին մատուցում գյուղատնտեսական գազաթնակետային ժամանակահատվածներում, մասնավորապես՝ բերքահավաքի ժամանակ: Նրանք հաճախ վարձատրվում էին հացահատիկի չափաբաժիններով: Եվ վերջապես ստրուկները՝ wardu, որոնք հարուստ հողատերերի կամ պետության սեփականությունը հանդիսացող ստրուկներ են, աշխատում էին մեծ կալվածքներում և տնային տնտեսություններում:

5. Գյուղատնտեսական տերմինաբանություն

Միջինասորեստանյան վարչական տեքստերում տարբեր տեսակի գյուղատնտեսական հողերի համար օգտագործվել է բավականին հարուստ և բարդ բառապաշար.

Որպես մշակովի դաշտի ընդհանուր տերմինը, որը առավել հաճախ օգտագործվում է զարու դաշտերի համար, կոչվում էր՝ eqlu /GÁN [CAD, E, p. 249f.]:

Մրգատու այգի կամ այգի, սովորաբար պտղատու ծառերի և բանջարանոցի համար օգտագործվել է kirû/ GIŠ.SAR – [CAD, K, p. 411ff.; 29, pp. 63, 188] եզրը:

Šutēšubu՝ ջրով ոռոգվող հող, բառացիորեն «բնակության համար նախատեսված հող (ջրով)», šēru՝ անձրևներից կախված չոր գյուղատնտեսական հող, ugāru՝ արածեցման համար օգտագործվող մարգագետին կամ խոտհարք, aširtu՝ Տասանորդ հող, որը նախատեսված է կրոնական նպատակներով:

Միջինասորեստանյան գյուղատնտեսական բառապաշարը արտացոլում է մշակաբույսերի և մշակման մեթոդների բազմազան շրջանակ:

Հացահատիկային մշակաբույսերի, բանջարեղենի և մրգատու ծառերի համար որպես օրինակներ նշենք՝

akalū/NINDA [CAD, A/1, p. 238f.; 5, № 12:26; 34, №№ 63:26; 67:32]՝ - հաց; še'u [CAD, Š/2, p. 345f.]՝ զարի, հիմնական մշակաբույս; kunāšu, և բազում այլ անվանումներ ու տեսակներ – [CAD, K, p. 536f.]՝ ցորեն; suhattu, [CAD, Š/3, p. 205], šumkū [CAD, Š/3, p. 274]՝ սոխ, šumū [CAD, Š/3, p. 298f.]՝ սխտոր; šamaššammū [CAD, Š/1, p. 306f.]՝ քնջութ, և այլն:

Մրգատու ծառերից՝ GIŠ.hašhūru [CAD, H, p.139f.; 30, № 10; 10, № 319] խնձորենի; GIŠ.tittū [CAD, T, p. 435f.] թզենի; GIŠ.nurmū [CAD N/2, p. 345f.] նոենի, և այլն

Մշակման գործընթացը ներառում էր գյուղատնտեսական գործունեության համար նախատեսված հատուկ տերմինաբանություն՝ erēšu՝ մշակել կամ հերկել, zarū՝ ցանել, šaqū՝ ոռոգել, ḥasādu՝ բերքահավաք կատարել, dāšu՝ կալսել:

ԵԶՐԱՀԱՆԳԱՄ. Միջինասորեստանյան ժամանակաշրջանում գյուղական և գյուղատնտեսական համայնքներում մեծ թափ էր ստացել վարչական ստանդարտացումը, որի հարկային ռեժիմները, աշխատանքային պարտավորությունները և կրոնական ծեսերը ավելի ու ավելի համակարգվում էին նահանգային կենտրոնների միջոցով: Գյուղական համայնքների ինտեգրումը տերության վարչական կառուցվածքներին՝ որոշակի ոլորտներում տեղական ինքնավարությունը պահպանելով հանդերձ, ցույց է տալիս կառավարման պրագմատիկ մոտեցումը: Այնուամենայնիվ, պետք է նշել, որ վարչական ինտեգրումը տեղի է ունեցել տարածաշրջանային տատանումների հետ մեկտեղ, որոնք արտացոլում էին բազմազան շրջակա միջավայրի պայմաններին և մշակութային ավանդույթներին հարմարվողականությունը:

Միջինասորեստանյան ժամանակաշրջանի գյուղական կյանքի և գյուղատնտեսական տերմինաբանության ուսումնասիրությունը բացահայտում է բարդ գյուղական հասարակություն, որը կազմել է Աշշուրի ընդլայնման տնտեսական հիմքը:

Bibliography

1. **Akkermans, K.** *Death at the Dunnu: Investigating Funerary Variety at Middle Assyrian Tell Sabi Abyad, Syria*, Sidestone Press, Leiden. 2023, 205 p.
2. **Akkermans, P. and Wiggermann, F.** *La Forteresse de Tell Sabi Abyad – Sentinelle de l'Empire Assyrien* // *Archéologia* № 358, 1999, 56-65 pp.
3. **Bagg, A.** *Assyrische Wasserbauten: Landwirtschaftliche Wasserbauten im Kernland Assyriens zwischen der 2. Hälfte des 2. und der 1. Hälfte des 1. Jahrtausends v. Chr.* Baghdader Forschungen 24. Mainz: Philipp von Zabern. 2000, XXXIV + 420 p.
4. **Bernbeck, R.** *Steppe als Kulturlandschaft: Das 'Ağğ-Gebiet Ostsyriens vom Neolithikum bis zur islamischen Zeit.* Berlin: Dietrich Reimer Verlag, 1993. XII+375 p.
5. **Cancik-Kirschbaum, E.** *Die mittellassyrischen Briefe aus Tall Šēh Ḥamad.* vol. 4; texts, 1. Berlin: Dietrich Reimer Verlag, 1996. XI + 245 pp., 46 plates
6. **Cancik-Kirschbaum, E.** *From Text to Tell: Governance and the Geography of Political Space according to Middle Assyrian Administrative Documents* // In Dominik Bonatz (ed.), *The Archaeology of Political Spaces: The Upper Mesopotamian Piedmont in the Second Millennium BC.* Berlin: De Gruyter, 2014, 107-118 pp.
7. **Düring, B.** *Reassessing the Dunnu Institution in the Context of the Middle Assyrian Empire* // *Ancient Near Eastern Studies* № 52, 2015, 47-68 pp.
8. **Düring, B.** *At the Root of the Matter: The Middle Assyrian Prelude to Empire* // In: Tyson C., Herrmann V. (red.) *Imperial Peripheries in the Neo-Assyrian Period.* Boulder: University of Colorado Press. 2018, 47-79 pp.
9. **Düring, B.** *The Imperialisation of Assyria. An Archaeological Approach.* Cambridge: Cambridge University. 2020, XVII-185 p.
10. **Ebeling, E.** *Keilschrifttexte Aus Assur Juristischen Inhalts.* Wissenschaftliche Veröffentlichung Der Deutschen Orient-Gesellschaft 50. Leipzig: J. C. Hinrichs. 1927, VIII+156 p.

11. **Faist, B.** *Der Fernhandel des assyrischen Reiches zwischen dem 14. und 11. Jh. v. Chr.*, AOAT 265, Ugarit-Verlag, Münster, 2001, XXII + 322 p.
12. **Fales, F.** *The Rural Landscape of the Neo-Assyrian Empire: A Survey* // State Archives of Assyria Bulletin № 4(2), 1990, 89-142 pp.
13. **Füger, A. and Gries, H.** *Middle Assyrian Texts from Tall Chuēra* // In Rural Landscape of the Assyrian Heartland: Recent Research, edited by D. Morandi Bonacossi and M. Iamoni, Turnhout: Brepols, 2020, 123-138 pp.
14. **Galil, G.** *The Lower Stratum Families in the Neo-Assyrian Period*. Leiden: Brill. 2007, XVIII+403 p.
15. **Jakob, S.** *Mittelassyrische Verwaltung und Sozialstruktur: Untersuchungen*. Leiden: Brill. 2003, 587 p.
16. **Kühne, H.** *The urbanization of the Assyrian provinces* // In S. Mazzoni (ed.), Nuove Fondazioni nel Vicino Oriente Antico: Realtà e Ideologia. Giardini, 1994, 55-84 pp.
17. **Lyon, J.** *Middle Assyrian Expansion and Settlement Development in the Syrian Jezira: The View from the Balikh Valley* // in R.M. Jas (ed), Rainfall and Agriculture in Northern Mesopotamia. Leiden: NINO, 2000, 89-126 pp.
18. **Machinist, P.** *Provincial Governance in Middle Assyria and Some New Texts from Yale* // Assur № 3(2), 1982, 65-101 pp.
19. **Morandi Bonacossi, D.** *The Land of Nineveh Archaeological Project* // Iraq № 70, 2008, 100-110 pp.
20. **Morello, N.** *Frontiers and Fortifications in Assyria: an Introduction* // A Conference of young researchers working in the Ancient Near East, Egypt and Central Asia, University of Torino, October 2011, Edited by G. Affanni, C. Baccarin, L. Cordera, A. Di Michele, K. Gavagnin, BAR International Series 2698, 2015, 242-247 pp..
21. **Oates, D.** *The Excavations at Tell al-Rimah* // Iraq № 30(2), 1968, 115-138 pp.
22. **Pfälzner, P.** *Mittanische und mittelassyrische Keramik: Eine chronologische, funktionale und produktionsökonomische Analyse*. Berlin: Dietrich Reimer Verlag. 1995, XL, 276 Seiten, 234 Abbildungen, X Seiten, 196 Tafeln.
23. **Postgate, J.** *Some Remarks on Conditions in the Assyrian Countryside* // Journal of the Economic and Social History of the Orient, № XVII, 1974, 225-243 pp.
24. **Postgate, J.** *Taxation and Conscription in the Assyrian Empire*. Rome: Biblical Institute Press. 1974, 441p.
25. **Postgate, J.** *Employer, Employee and Employment in the Neo-Assyrian Empire* // in M.A. Powell (ed.), Labor in the Ancient Near East, American Oriental Series 68; New Haven, 1987, 257-270 pp.
26. **Postgate, J.** *The Archive of Urad-Šerua and His Family: A Middle Assyrian Household in Government Service*. Rome: Herder. 1988, XXXIII+230p.
27. **Postgate, J.** *Early Mesopotamia: Society and Economy at the Dawn of History*. London. 1992, XXIII+367p.
28. **Postgate, J.** *Middle Assyrian to Neo-Assyrian: The Nature of the Shift* // In Assyria 1995, edited by S. Parpola and R.M. Whiting, Helsinki: Neo-Assyrian Text Corpus Project. 1997, 159-168 pp.
29. **Postgate, J.** *Bronze Age Bureaucracy: Writing and the Practice of Government in Assyria*. Cambridge: Cambridge University Press. 2013, XI+484 p.
30. **Prechel, D., Freydank, H.** *Urkunden der königlichen Palastverwalter vom Ende des 2. Jt. Chr. Das "ArchiAssur 21101 (M7 F)*, Studien zu den Assur-Texten 5, Wiesbaden, 2014. XII + 145 p., + 6 Tabellen
31. **Radner, K.** *Das mittelassyrische Tontafelarchiv von Giricano/Dunnu-ša-Uzibi*. Ausgrabungen in Giricano 1. Subartu 14. Turnhout: Brepols, 2004, III+156p.
32. **Reculeau, H.** *Climate, Environment and Agriculture in Assyria*. Wiesbaden: Harrassowitz. 2011, XVI+290p.

33. Rosa, D. *Middle Assyrian ginā'ū offerings lists: geographical implications* //in M. G. Biga & M. Liverani, ana turri gimilli studi dedicati al Padre Werner R. Mayer, S.J. da amici e allievi, Vicino Oriente Quaderno V; Rome, 2010. 327–342 pp.
34. Röllig, W. *Land- und Viehwirtschaft am Unteren Hābūr in mittellassyrischer Zeit* (BATSH 9, Texte 3), Verlag Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 2008. XLV+221 p.
35. Stronach, D. *Village to Metropolis: Nineveh and the Beginnings of Urbanism in Northern Mesopotamia* // In Nuove fondazioni nel Vicino Oriente antico: Realtà e ideologia, edited by S. Mazzoni, Pisa: Giardini. 1994, 85-114 pp.
36. Ur, J. *Cycles of Civilization in Northern Mesopotamia, 4400-2000 BC.* // Journal of Archaeological Research №18, 2010, 387-431 pp.
37. Veenhof, K. *In Accordance with the Words of the Stele: Evidence for Old Assyrian Legislation* // Chicago-Kent Law Review 70, № 4, 1995, 1717-1744 pp.
38. Wiggemann, F. *Agriculture in the Northern Balikh Valley: The Case of Middle Assyrian Tell Sabi Abyad* // in R.M. Jas (ed), Rainfall and Agriculture in Northern Mesopotamia. Leiden: NINO, 2000, 171-232 pp.
39. Wilkinson, T. J. *The Structure and Dynamics of Dry-Farming States in Upper Mesopotamia* // Current Anthropology № 35(5). 1994, 483-520 pp.
40. Wilkinson T., Wilkinson, E., Ur, J. and Altaweel, M. *Landscape and Settlement in the Neo-Assyrian Empire* // Bulletin of the American Schools of Oriental Research № 340, 2005, 23-56 pp.

Ընդունվել է / Received on: **04. 10. 2025**

Գրախոսվել է / Reviewed on: **24. 10. 2025**

Հանձնվել է տպ. / Accepted for Pub: **10. 12. 2025**

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Ռոսլան Արշակի ՑԱԿԱՆՅԱՆ՝ պատմ. գիտ. թեկնածու,
ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի գիտաշխատող, Երևան, ՀՀ,
էլ. հասցե՝ roslantsakanyan@gmail.com / ORSID.org./0009-0003-6148-0933

Rooslan Arshak TSAKANYAN: PhD in History,
Researcher at the Institute of Oriental Studies of NAS, Yerevan, RA,
e-mail: roslantsakanyan@gmail.com / ORSID. org/0009-0003-6148-0933